

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ 'ΛΑΪΚΗΣ ΤΥΦΛΩΣΗΣ' ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΡΙΑ JACQUELINE DE ROMILLY

Μαρίνα Καπελάκη
Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας & Φιλολογίας ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο 5^{ος} αιώνας π. Χ. αποτελεί έναν αιώνα – ορόσημο στην ιστορία της δημοκρατικής Αθήνας. Μεταξύ των Περσικών Πολέμων, του Πελοποννησιακού Πολέμου και της πολυσχιδούς δράσης του Αλκμεωνίδη πολιτικού, το άστρο του αθηναϊκού πολιτισμού κληροδότησε τις κατακτήσεις του στις μελλοντικές γενιές της ανθρωπότητας, χωρίς τις οποίες η ζωή μας θα ήταν διαφορετική.

Η Γαλλίδα Ελληνίστρια Jacqueline de Romilly (1913-2010) θαύμαζε την αθηναϊκή δημοκρατία, ωστόσο στάθηκε και στα ελαττώματά της: αν και η διαχείριση των υποθέσεων της πόλης κρινόταν από την πλειοψηφία των πολιτών της, φαινόμενα όπως η βασιλεία των δημαγωγών, ο λαϊκός φανατισμός, οι υπέρμετρες φιλοδοξίες και ο παράλογος ενθουσιασμός κάποιων ηγετών της, έθεσαν σε κίνδυνο την Αθήνα και οδήγησαν στην παρακμή της ηγεμονίας της.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ Jacqueline de Romilly, αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία, πολιτειακή συνείδηση, Σοφιστές, Δημαγωγία, λαϊκά πάθη

Η Jacqueline de Romilly (1913-2010), αναμφισβήτητα, συνέβαλε με το πολυεπίπεδο έργο της στην ανάδειξη και την πρόοδο των αρχαιοελληνικών σπουδών. Η επιστημονική και διδακτική της επάρκεια έχει αναγνωρισθεί διεθνώς. Έδωσε πολυετείς αγώνες για την ενίσχυση της διδασκαλίας της ελληνικής αρχαιότητας στη Γαλλία. Εκείνο όμως που επέτυχε ήταν να επικαιροποιήσει αυτό το μοναδικό δημοκρατικό εγχείρημα της Αθήνας των κλασικών χρόνων γιατί όπως η ίδια η ελληνίστρια πίστευε: «αξίζει να αναρωτηθούμε με ποιον τρόπο γεννήθηκε αυτή η ιδέα. [...]. Αξίζει πράγματι τον κόπο να ερευνήσουμε σε τί η έννοια (αυτή) έμοιαζε ή διέφερε σε σχέση με τη δική μας. Αξίζει τον κόπο να ανατρέξουμε στην πηγή για να είμαστε παρόντες σε αυτή τη γένεση [...]».¹ Δεν στάθηκε απλά στο ορμητικό ξεκίνημα της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά αναζητώντας «την πρακτική της χρησιμότητα για τον κόσμο στον οποίο ζούσε»,² ανέλυσε και τις δυσκολίες που ορθώθηκαν κατά την εφαρμογή της.

Από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π. Χ. ως το τέλος του 4^{ου} αιώνα π. Χ. ξεδιπλώνεται ένας «επίμονος διάλογος με τον οποίο ανακρίνεται η δημοκρατία και υπολογίζονται οι δυσκολίες που μπορούσε αυτή να παρουσιάσει...»³ στους στοχασμούς των φιλοσόφων, στα κείμενα των ιστορικών, στα υπονοούμενα του θεάτρου και στους δικανικούς λόγους των ρητόρων. Η «πολιτική και πνευματική επικαιρότητα» της εποχής τους, σε ένα καθεστώς που ο δήμος αυτεξούσια διαχειρίζεται τις υποθέσεις του, αντί να εκλέγει απλώς τους ανθρώπους που θα τον κυβερνούσαν, προμήνυε ότι όσο η Αθήνα βίωνε την έκρηξη μιας τόσο πρωτόγνωρης δημοκρατικής εμπειρίας, τόσο ο κίνδυνος της λαϊκής τύφλωσης, των λαϊκών παθών και της πολιτικής αταξίας θα αναδυόταν.

Αν σταθούμε «σαν το παιδί που, μπροστά στο παιχνίδι του, ρωτάει: Πώς δουλεύει;»⁴ απέναντι στην ελληνική αρχαιότητα, όπως μας παροτρύνει η Romilly, θα ανακαλύψουμε ότι, από τα σπάργανα

¹ De Romilly, J., *Η Αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της Ελευθερίας*, σ. 14.

² De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, σ. 6.

³ Ο.π., σ. 18.

⁴ De Romilly, J., *Γιατί η Ελλάδα*, σ. 15.

της σταδιοδρομίας αυτού του πολιτειακού εγχειρήματος, υπάρχει μια συνεχής συζήτηση και ταυτόχρονα μια επαναξιολόγηση των Αθηναίων για την ελευθερία, την ισηγορία, την ισονομία, την ισκρατία, και τη δικαιοσύνη σε μια «δημοκρατία που εφάρμοζε την απόλυτη ισότητα και έδινε στους πολίτες όλες τις εξουσίες»,⁵ και όπου ο καθένας ξεχωριστά «εκπαιδευόταν να κατανοεί, να αποφασίζει και να αισθάνεται κυρίαρχος του εαυτού του»!⁶

Το διακύβευμα της αθηναϊκής δημοκρατίας όριζε την προσαρμογή της πολιτικής ισότητας σε μια άνιση κοινωνία. Όπου η αρχή της πλειοψηφίας εφαρμοζόταν, οι «φωνές που ακούγονταν είχαν ίση αξία»,⁷ θα πει η Claude Mossé. Και αυτό υπήρξε το μεγάλο στοίχημα με το οποίο αναμετρήθηκε η ανακάλυψη των Αθηναίων.

Το φαινόμενο της «λαϊκής τύφλωσης» είναι τόσο παλιό, όσο και η δημοκρατία μας. Από νωρίς οι αριστοκράτες της αρχαίας Αθήνας αισθάνονταν μια έντονη ηθική αποστροφή προς τον δήμο, ο οποίος, κατά την κρίση τους, ασκούσε εξουσίες μη έχοντας παράδοση και εκπαίδευση. Οι ευγενείς αυτοπροσδιορίζονται σε πολλά κείμενα ως «ἄριστοι» ή «καλοί ἄνθρωποι» και ο λαός αντιπροσωπεύει τους «κακούς» και «ἄμαθεῖς». Στον *Βίον τοῦ Σόλωνος*, ο Ανάχαρος εντυπωσιασμένος παρατηρεί: «ὅτι μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ὀμιλοῦν μὲν οἱ σοφοί, ἀποφασίζουν ὁμῶς οἱ ἄμαθεῖς» (*Σόλων* 5). Στην *Αθηναίων Πολιτεία*, ο Αριστοτέλης ενίσταται για το δικαίωμα του παρρησιάζεσθαι προς όλους, μια και η ευθύνη αυτή θα έπρεπε να ανήκει στους ικανότερους, αφού «στον λαό υπάρχει πολλή ἀμάθεια καὶ ἀπειθαρχία καὶ κακία» (*Αθηναίων Πολιτεία* 1.5), εξαιτίας της φτώχειας που τον κατατρέχει και τον εξωθεί στις κακές πράξεις.

Η αριστοκρατία, όταν αποκτά ξαφνικά συνένταρο στη διαχείριση της εξουσίας, θεωρεί πως η νωπή αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αντιβαίνει στις χρηστές συνήθειες της πολιτείας της. Απέναντι στο «νέο», ο λαός λαιδορείται για την ἀμάθεια του και ο φόβος για το πρωτόγνωρο επιτείνεται. Όσο η δημοκρατία ενηλικιώνεται και οι μεσαιές τάξεις εξισώνονται με τους ευπατρίδες,⁸ ο λαός, εκτός από «αμόρφωτος», θεωρείται και «ανίκανος». Και επειδή «μόνο η Αθήνα θα μπορούσε να θρέψει έναν τέτοιον άνθρωπο και να τον διδάξει να βλέπει ... λάθη ή να νιώθει ... ιδανικά»,⁹ ο Ευριπίδης στις *Ικέτιδες* σε μια σύγκριση δημοκρατίας και τυραννίδας, δια στόματος αγγελιοφόρου, θα αναρωτηθεί:

ἄλλως τε πῶς ἂν μὴ διορθέων λόγους ὀρθῶς δύναιτ' ἂν δῆμος εὐθύνειν πόλιν; ὁ γὰρ χρόνος μάθησιν ἀντὶ τοῦ τάχους κρείσσω δίδωσι. γαπόνος δ' ἄνθρωπος πένης, εἰ καὶ γένοιτο μὴ ἀμαθής, ἔργων ὕπο οὐκ ἂν δύναιτο πρὸς τὰ κοῖν' ἀποβλέπειν. «Ἄλλωστε, πῶς θὰ μπορούσε ὁ λαός νὰ κυβερνᾷ σωστά τό κράτος, ἀφοῦ δέν μπορεῖ νὰ κρίνει σωστά ὅσα ἀκούει; Ὁ καιρός βέβαια μᾶς δίνει σωστή μάθηση καὶ ὄχι ἢ βιασύνη. Καὶ ἕνας φτωχὸς γεωργός, ἀκόμη κι ἂν δέν τοῦ ἔλειψε ἢ μόρφωση, μὲ τίς δουλειές πού ἔχει δέν θὰ μπορούσε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τίς δημόσιες υποθέσεις».¹⁰

⁵ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, σ. 6.

⁶ De Romilly, J., *Γιατί η Ελλάδα*, σ. 106.

⁷ Mossé, C., 2015, *Μικρή Ιστορία της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και η πρόσληψή της στους αιώνες*, σ. 31.

⁸ Σημ: Οι ερμηνείες που προσδιορίζουν την σημασία της αθηναϊκής ισονομίας είναι διευρυμένες: «πολιτική ισότητα διά του νόμου», ή «ίση απονομή του νόμου», «ισότητα προ του νόμου», «ίση διανομή», «ίση εξουσία, ισοδυναμία», «εξίσωση των μεσαιών τάξεων με τους ευπατρίδες». Βλ. περαιτέρω στο: Σακελλαρίου, Μ., 2012, *Η αθηναϊκή Δημοκρατία*, σ. 324.

⁹ Murray, G., 1913, *Ο Ευριπίδης και η εποχή του*, σ. 9.

¹⁰ Ευριπίδης, *Ικέτιδες* 417-422. Μετάφραση: Ρούσσοσ (1992).

Το 424 π. Χ. ο Αριστοφάνης στους *Ιππής* θα αποδομήσει τον βυρσοδέψη Κλέωνα, ηγέτη του δήμου, στο πρόσωπο ενός αλλαντοποιού και θα διακωμωδήσει για το πολιτικό του αισθητήριο τον «τεμπέλη, άργόστροφο και άνέμελο»¹¹ αθηναϊκό λαό:

ΑΛΛ. Γιά πές μου, καί πώς έγω, πού είμαι άλλαντοπώλης, θά γίνω σεβαστός άνθρωπος;
ΔΗΜ. Μά γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο γίνεσαι σπουδαίος, διότι είσαι άσήμαντος καί πρόστυχος καί θρασύς.
ΑΛΛ. Δέν θεωρώ άξιο τόν έαυτό μου νά πάρω μεγάλη έξουσία.
ΔΗΜ. Αλίμονο, γιά ποιόν λόγο δέν θεωρείς άξιο τόν έαυτό σου; Μοῦ φαίνεται πώς άναγνωρίζεις στόν έαυτό σου κάτι καλό. Μήπως τυχόν κατάγεσαι από εύγενικούς καί τίμιους ανθρώπους;
ΑΛΛ. Όχι, μά τούς θεούς, μονάχα από τιποτένιους.
ΔΗΜ. Καλότυχε, τύχη πού τήν έχεις: πόσο καλά είσαι φτειασμένος γιά τίς δημόσιες ύποθέσεις!
ΑΛΛ. Μά, εύλογημένε, δέν έχω τήν παραμικρή μόρφωση. Κάτι γραμματάκια μόνο ξέρω και αυτά, βέβαια, κουτσά – στραβά. Γιατί ή κυβέρνηση, βέβαια δέν είναι δουλειά οὔτε μορφωμένου οὔτε έντιμου καί ένάρετου ανθρώπου, αλλά άμόρφωτου (άμαθή) καί άχρείου».¹²

Είναι αλήθεια, ότι οι Αθηναίοι έκρυσαν έναν φλογερό «έρωτα» για την Αθήνα και αυτή τη φιλοτιμία των συμπατριωτών του επιθυμεί ο «ολύμπιος» Περικλής να αφυπνίσει στον *Επιτάφιο* λόγο, όταν τους καλεί να «θαυμάζουν κάθε μέρα στην πράξη τη δύναμή της και να την αγαπούν με ερωτικό πάθος».¹³ Τι συμβαίνει όμως όταν ο δημαγωγός – εραστής κακομεταχειρίζεται «σαν ερωμένο αφελή και ανυπεράσπιστο τον δήμο-ερωμένο»;¹⁴

Μετά τον θάνατο του Αλκμεωνίδη πολιτικού τα πολιτικά ήθη της αρχαίας Αθήνας άλλαξαν ριζικά. Ο βυρσοδέψης Κλέων, ο λυχνοποιός Υπέροβλος και ο οργανοποιός Κλεοφών, που τον διαδέχθηκαν, ενστερνίστηκαν νέους ρητορικούς κώδικες και με την πολιτική τους συμπεριφορά ακύρωσαν κάθε κοινωνική απόσταση που τους χώριζε από τον λαό, αφού, κατά τον Θουκυδίδη, «[...]αυτοί πού ήλθαν έπειτα στά πράγματα ήσαν μάλλον ίσης αξίας καί όρεγόταν καθέννας γιά τόν έαυτό του νά γίνουν πρώτοι, φθάνοντας στό σημείο νά περάσει ό έλεγχος τών πραγμάτων στίς διαθέσεις του δήμου».¹⁵

Είναι η εποχή που η βιοτεχνία και το εμπόριο ανθούν, αλλάζοντας την παραδοσιακή φυσιογνωμία της αθηναϊκής οικονομίας και την αγροτική σύνθεση στο σώμα των πολιτών στην Πνύκα. Πλέον οι αριστοκρατικές ελίτ έχουν απολέσει την πολιτική τους επιρροή και το κριτήριο της ευγενούς καταγωγής για τη διεκδίκηση αξιωμάτων παύει να ισχύει.

Μπορεί «τη νίκη στη Σαλαμίνα [να] την πέτυχε μια δημοκρατία ολοκαίνουρια, κι άνθρωποι βαθιά ποτισμένοι με την ευλαβική κι άκρως ένάρετη διδασκαλία του Σόλωνα»,¹⁶ αλλά στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π. Χ. η αθηναϊκή δημοκρατία κλυδωνιζόταν στη βάση μιας αιματηρής διαμάχης, μεταξύ των Ελλήνων, που κράτησε για περισσότερο από ένα τέταρτο του αιώνα και κατέστρεψε το γόητρο μιας ηγεμονίας. Στον βωμό των φιλοδοξιών και του προσωπικού συμφέροντος, θυσιάσθηκε ο σεβασμός προς τους νόμους, εφόσον σε καθεστώς λαϊκής αυθαιρεσίας «ο λαός δεν έχει ανάγκη να νοιάζεται πια για τον νόμο, δεν θέλει να δεσμεύεται απ' αυτόν»,¹⁷ γράφει η Romilly. Ας

¹¹ Dover, *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, σ. 141.

¹² Αριστοφάνης, *Ιππής* 178-193. Μετάφραση: Φίλιππας (1963).

¹³ Θουκ. Β, 43.1.

¹⁴ Azoulay, *Περικλής – Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου άνδρος*, σ. 167

¹⁵ Θουκ. Β, 65.5 & 10.

¹⁶ De Romilly, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, σ. 12.

¹⁷ De Romilly, J., *Η Αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της Ελευθερίας*, σ. 17.

συνυπολογίσουμε, επίσης, τη συμφορά του λοιμού και τη μάστιγα του εμφυλίου πολέμου το 411 π. Χ. και το 404 π. Χ. Η ηθική κρίση της πόλης δε επιδεινώθηκε και από τη διδασκαλία των σοφιστών, αν και η Γαλλίδα ακαδημαϊκός, διατηρώντας τις επιφυλάξεις της, θα σημειώσει τα εξής:

διόγκωσαν πολύ τόσο την ευθύνη των σοφιστών [...] όσο και τον άσχετο με την ηθική χαρακτήρα της φιλοσοφικής διδασκαλίας τους. Αλλά κατά το μέτρο που δίδασκαν πώς να συζητά κάποιος για όλα, πώς να τεκμηριώνει τα υπέρ και τα κατά, πώς να υπερασπίζεται τις πιο δύσκολες υποθέσεις, είναι προφανές ότι έδωσαν όπλα στην ανηθικότητα της εποχής τους.¹⁸

Οι Αθηναίοι, προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα π. Χ., αισθανόμενοι τη «νοσταλγική θλίψη για τον απόντα»¹⁹ Περικλή, θα ανακαλύψουν την τραγική εμπειρία της δημαγωγίας και ο δημαγωγός θα καταστεί ένα πρόσωπο «πανταχού παρών» στη δημόσια ζωή της πόλης τους. Και εκεί που ο Αισχύλος αναφέρεται στον λαό ή τον δήμο, ο Ευριπίδης θα μιλήσει για το πλήθος ή τον όχλο.²⁰ Έτσι, στις ευριπίδειες *Ικέτιδες* αναδεικνύεται ο δημαγωγός που παρασύρει τον λαό «για το δικό του κέρδος μια προς τα 'δώ και μια προς τα 'κεί» και όταν γίνεται «πρόσκαιρα γλυκομίλητος και ευχάριστος αμέσως μετά τον ζημιώνει», αφού «με καινούργιους δόλους τον παραπλανά για τα προηγούμενα λάθη και ξεφεύγει την τιμωρία» (412 κ.έ.). Στην *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* ο Μενέλαος θα κατηγορήσει τον αδελφό του για υπέρμετρη φιλοδοξία, σκιαγραφώντας «την εικόνα ενός υποψηφίου πολιτικού στις εκλογές του 5^{ου} αιώνα π. Χ. παρά το ανάστημα ενός επικού βασιλέα»²¹:

οἶσθ', ὄτ' ἔσπουδαζες ἄρχειν Δαναΐδαις πρὸς Ἴλιον,/ τῶ δοκεῖν μὲν οὐχὶ χρήζων, τῶ δὲ βούλεσθαι θέλων,/ ὡς ταπεινὸς ἦσθα, πάσης δεξιᾶς προσθιγγάνων/ καὶ θύρας ἔχων ἀκλήστους τῶ θέλοντι δημοτῶν/ καὶ διδόνς πρόσρησιν ἐξῆς πᾶσι—κεὶ μὴ τις θέλοι—/ τοῖς τρόποις ζητῶν πρίασθαι τὸ φιλότιμον ἐκ μέσου;/ κᾶτ', ἐπεὶ κατέσχεες ἀρχάς, μεταβαλὼν ἄλλους τρόπους/ τοῖς φίλοισιν οὐκέτ' ἦσθα τοῖς πρὶν ὡς πρόσθεν φίλος,/ δυσπρόσιτος ἔσω τε κλήθρων σπάνιος. «Όταν πάσκιζες να γίνεις ο στρατάρχης της τρωικής εκστρατείας— κι ας καμωνόσουν τάχα πως δεν το 'θελες — ξέρεις πως ταπειωνόσουν. Έκανες, όπου έβρισκες, χειραψίες, η πόρτα σου ήταν στους πολίτες διάπλατη, κι όλους, είτε θέλαν ή όχι, τους χαιρέταες στη σειρά, με τους τρόπους σου ζητώντας να κερδίσεις την αρχή. Σαν την πήρες, τότε αμέσως άλλαξες τους τρόπους σου. Φίλος, όπως πριν, δεν ήσουν πια στους φίλους. Κλειστήκες. Σπάνια, δύσκολα σε βλέπαν...».²²

Στην *Εκάβη*, η ομώνυμη ηρωίδα, στα παράπονά της για τα δεινά των σκλάβων, που προκλήθηκαν από την ανθρώπινη απληστία, θα αναφωνήσει:

φεῦ./ οὐκ ἔστι θνητῶν ὅστις ἔστ' ἐλεύθερος:/ ἢ χρημάτων γὰρ δοῦλός ἐστιν ἢ τύχης,/ ἢ πλήθος αὐτὸν πόλεος ἢ νόμων γραφαί/ εἴργουσι χρήσθαι μὴ κατὰ γνώμην τρόποις./ ἐπεὶ δὲ ταρβείς τῶ τ' ὄχλω πλέον νέμεις,/ ἐγὼ σε θήσω τοῦδ' ἐλεύθερον φόβου. «Αχ! θνητός δεν είναι λεύτερος κανένας. Η τύχη ή τα λεφτά τον έχουν σκλάβο, του νόμου οι προσταγές τον εμποδίζουν ή ο λαός να κάνει αυτό που θέλει. Μια και φοβάσαι και τιμάς τον όχλο, θα σε λυτρώσω από τον φόβο τούτο. Ό,τι κακό για τον φονιά του γιου μου μηχανευτώ, θα το γνωρίζεις μόνο, και δε θα με συντρεξείς...».²³

¹⁸ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, σ. 138.

¹⁹ Vernant, J., P., *Figures, idoles, masques*, σ. 40.

²⁰ De Romilly, J., *Η Ελληνική τραγωδία στο πέρασμα του χρόνου*, σ. 25.

²¹ De Romilly, J., *ό.π.*, σ. 26.

²² Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* 337-345. Μετάφραση: Σταύρου (2012).

²³ Ευριπίδης, *Εκάβη* 864 – 871. Μετάφραση: Ρούσσο (1994).

Και τη στιγμή που ο Οδυσσέας²⁴ έρχεται να παραλάβει την Πολυξένη για να τη θυσιάσουν οι Αχαιοί, θα συμπληρώσει: «Αχάριστοι όλοι εσείς που αποζητάτε να σας τιμά ο λαός στις ρητορείες...» (252–253). Ενώ στον *Ορέστη* ο δημαγωγός «που 'χε γλώσσα ακράτητη και δύναμη και θράσος [...] που σε φωνές μεγάλες στηριζόταν και στην αυθάδεια της αμάθειας που κάποτε σε κίνδυνο μεγάλο θα τους έριχνε» (902–906), είναι ο λυροποιός Κλεοφών· γνωστός για την αντίθεσή του στην ειρήνη του 410 π. Χ., ο οποίος, κατά τον Αριστοτέλη, εμφανίσθηκε στη συνέλευση μεθυσμένος και με πανοπλία.²⁵

Στην τελευταία φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου αφικνείται μια καινούργια εκδοχή δημαγωγού «ο δημαγωγός που συμμαχεί με τη λαϊκή βία και την ενθαρρύνει».²⁶ Ας στοχασθούμε εδώ πώς ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον τρομαγμένο Νικία από τις αντιδράσεις των Αθηναίων σε συνέλευση στην Πνύκα, κατά την προετοιμασία της εκστρατείας στη Σικελία (Ζ, 14, 4), όταν απεγνωσμένα προσπαθούσε να τη ματαιώσει. Ή τον Πλάτωνα που παρομοιάζει το πλήθος με ένα μεγαλόσωμο και δυνατό ζώο, το οποίο για να πλησιάσει κάποιος υποχρεούται να έχει μελετήσει «προσεκτικά τα ένστικτα και τις ορέξεις ενός μεγάλου και δυνατού και καλοτρεφόμενου ζώου και να 'ξερε πότε και πώς να το πλησιάζει, πότε κι από τί αγριεύει ή μερώνει, ποιες φωνές συνηθίζει να βγάζει σε τούτη ή την άλλη περίπτωση».²⁷

Τον 4^ο αιώνα π. Χ. η πατριωτική έξαρση έχει υποχωρήσει, οι μισθοφόροι εντάχθηκαν στο στρατιωτικό δυναμικό της Αθήνας, θεσπίσθηκαν αντιμισθία για τη συμμετοχή στις συνελεύσεις και επιδόματα για τη συμμετοχή των φτωχών στις γιορτές. Τώρα η Ειρήνη γίνεται πιο προσοδοφόρα από τον πόλεμο. Είναι ο καιρός που οι Αθηναίοι επέλεξαν την απραξία και ο Δημοσθένης, λαμβάνοντας τη σκυτάλη από τους μάρτυρες του τέλους του 5^{ου} αιώνα π. Χ. – Ευριπίδη, Αριστοφάνη, Θουκυδίδη – στυλιτεύει τη λαϊκή ελαφρότητα και αδιαφορία:

ὕμεις δ' ὁ δῆμος, ἐκνευρισμένοι καὶ περιηρημένοι χρήματα, συμάχους, ἐν ὑπέρτου καὶ προσθήκης μέρει γεγένησθε, ἀγαπῶντες ἐὰν μεταδιδῶσι θεωρικῶν ὑμῖν ἢ Βοηδρόμια πέμψωσιν οὗτοι, καὶ τὸ πάντων ἀνδριότατον, τῶν ὑμετέρων αὐτῶν χάριν προσοφείλετε. οἱ δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει καθείρξαντες ὑμᾶς ἐπάγουσ' ἐπὶ ταῦτα καὶ τιθασεύουσι χειροῖθεις αὐτοῖς ποιῶντες. «[...] ἐνῶ εσείς ο λαός, έχοντας χάσει τη δύναμή σας και απογυμνωμένοι από χρήματα και σύμμαχους έχετε καταντήσει υπηρέτες, άνθρωποι της προσκολλησεως, ευχαριστημένοι αν σας μοιράζουν αυτοί θεωρικά ή διοργανώνουν πομπή βοηθοδρομίων, και το πιο 'αξιοπρεπές' από όλα, τούς χρωστάτε από πάνω και χάρη για πράγματα που είναι δικά σας. Αυτοί, όμως, αφού σας εγκλώβισαν στην ίδια σας την πόλη, σας σέρνουν σ' αυτά τα θεάματα και σας τιθασεύουν κάνοντάς σας του χεριού τους».²⁸

Για την Romilly, η επιτακτική ευχαρίστηση του λαού της Αθήνας κατέληξε στην ήττα της πόλης από τη Σπάρτη και η ειρημιστική της ευχαρίστηση στην ήττα από τη Μακεδονία.²⁹

²⁴ Ο ευριπίδειος Οδυσσέας είναι εικόνα – σύμβολο της δημαγωγίας, αφού είναι μέρος της «φάρας που επιδιώκει μόνο να κολακεύει, να μηχανορραφεί, να εξαπατά». Βλ. περαιτέρω: De Romilly, J., 2006, *Η έξαρση της δημοκρατίας στην Αρχαία Αθήνα*, σ. 37.

²⁵ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 28, 4.

²⁶ De Romilly, J., *Η Ελληνική τραγωδία στο πέρασμα του χρόνου*, σσ. 30-31.

²⁷ Πλάτων, *Πολιτεία* VI, 493 a-b. Μετάφραση: Γρυπάρης (2015): *οἷόνπερ ἂν εἰ θρέμματος μεγάλου καὶ ἰσχυροῦ τρεφόμενον τὰς ὀργὰς τις καὶ ἐπιθυμίας κατεμάνθανεν, ὅπη τε προσελθεῖν χρή καὶ ὅπη ἄψασθαι αὐτοῦ, καὶ ὅποτε χαλεπώτατον ἢ πραότατον καὶ ἐκ τίνων γίγνεται, καὶ φωνὰς δὴ ἐφ' οἷς ἐκάστας εἴωθεν φθέγγεσθαι, καὶ οἷας αὐτὸν ἄλλον φθεγγόμενον ἡμεροῦταί τε καὶ ἀγριαίνει.*

²⁸ Δημοσθένης, *Ὀλυμπιακός* III, 31. Μετάφραση: Γιαγκόπουλος & Αραποπούλου (1998).

²⁹ De Romilly, J., *Η Ελληνική τραγωδία στο πέρασμα του χρόνου*, σσ. 122-123.

Μαζί όμως με τη δημαγωγία προέκυψαν και άλλα κακά· το φαινόμενο της «ψυχολογίας του όχλου» και η συμπεριφορά των λαϊκών παθών. Ένας λαός, που από τη φύση του θεωρείται αμαθής ή ιδιότροπος, είναι και αδύναμος να διαχειρισθεί σοβαρά τη χαλιναγώγηση των παθών του· γίνεται έρμαιο των δημαγωγικών τακτικισμών της κάθε πολιτικής συγκυρίας και ευάλωτος στη «ψυχολογία του όχλου». Και όταν συμβαίνει, «η έξαψη της πλειοψηφίας παραλύει ή παρασύρει και τους πιο λογικούς».³⁰ Στις πολυπληθείς συναθροίσεις της Εκκλησίας φυσικό και επόμενο το πλήθος στην Πνύκα να μεταμορφώνεται σε «αχαλίνωτο» και να παρασύρεται από τυφλά ένστικτα και παρορμήσεις της στιγμής. Γι' αυτό και «σ' ένα αναριθμητο στράτευμα ό αχαλίνωτος όχλος καί ή άπειθαρχία (άναρχία) τών ναυτών είναι χειρότερα από τή φωτιά, καί κακός θεωρείται όποιος δέν κάνει τό κακό».³¹ Εξού και ο Μενέλαος θα ισχυριστεί ότι:

*όταν γάρ ήβᾶ δῆμος εἰς όργῆν πεσών, / όμοιον ὥστε πῦρ κατασβέσαι λάβρον: / εἰ δ' ήσύχως τις αὐτόν ἐντείνοντι μὲν / χαλῶν ὑπέικοι καιρὸν εὐλαβούμενος, / ἴσως ἂν ἐκπνεύσειεν: ἦν δ' ἀνῆ πνοάς, / τύχοις ἂν αὐτοῦ ῥαδίως ὅσον θέλεις. / ἔνεστι δ' οἶκτος, ἔνι δὲ καί θυμὸς μέγας, / παραδοκούντι κτήμα τιμιώτατον. «Όταν ο λαός (δήμος), αφού οργιστεί, συμπεριφέρεται παράφορα, μοιάζει με το να προσπαθείς να σβήσεις ορμητική φωτιά. Αν όμως κάποιος ήσυχα υποχωρήσει με αυτοσυγκράτηση περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία, ίσως μπορεί να ξεθυμώσει. Και όταν ξεθυμάνει η οργή του, μπορείς εύκολα να πετύχεις ό,τι θέλεις. Γιατί διαθέτει ευσπλαχνία, μα και μεγάλη δύναμη, το πιο πολύτιμο πράγμα γι' αυτόν που περιμένει».*³²

Το 413 π. Χ. οι Αθηναίοι, τη στιγμή που πληροφορήθηκαν την είδηση της ήττας τους στη Σικελία, χρειάστηκε χρόνο για να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος της καταστροφής και όταν αντιλήφθηκαν την έκτασή της, «[...] τά ἔβαλαν μέ τούς ρήτορες πού τούς εἶχαν ἐξωθήσει στήν ἐκστρατεία—σαν νά μήν τήν εἶχαν ψηφίσει οἱ ἴδιοι—καταφέρονταν ἐπίσης ἐναντίον τών χρησολόγων καί τών μάντεων καί ὄλων ὅσοι μέ τίς προφητεῖες τούς τούς εἶχαν κάνει τότε νά ἐλπίσουν...»,³³ αποποιούμενοι κάθε πολιτική ευθύνη για ένα τόσο σημαντικό θέμα χάραξης στρατηγικής και ηγεσίας. Λίγο καιρό πριν ήταν εκείνοι που είχαν αποφασίσει την υλοποίηση της εκστρατείας, αφού

*καί ἔρωσ ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι: τοῖς μὲν γάρ πρεσβυτέροις ὡς ἡ καταστρεψομένοις ἐφ' ᾧ ἔπλεον ἢ οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν μεγάλην δύναμιν, τοῖς δ' ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς τε ἀπούσης πόθω ὄψεως καί θεωρίας, καί εὐέλπιδες ὄντες σωθήσονται: ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος καί στρατιώτης ἐν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καί προσκτήσασθαι δύναμιν ὅθεν αἰδίων μισθοφορὰν ὑπάρξειν. «ἐπιθυμία σφοδρή τούς ἔπιασε ὅλους ἀνεξαιρέτως· τούς κάπως ἡλικιωμένους ἐπειδή φαντάζονταν ὅτι θά κατακτούσαν τούς τόπους ἐναντίον τών ὁποίων ἔπλεαν ἢ πάντως ὅτι μιά τόσο μεγάλη δύναμη δέν θά διέτρεχε κανένα κίνδυνο νά καταστραφεῖ, οἱ νεότεροι πάλι λαχταρούσαν νά δοῦν καί νά γνωρίσουν μακρινούς τόπους, γεμάτοι ἐλπίδες ὅτι θά ἐπιζήσουν. Ὁ πολὺς κόσμος, συμπεριλαμβανομένων καί ἐκείνων πού συμμετεῖχαν στήν ἐκστρατεία, πίστευε ὅτι καί τώρα ἀμέσως θά ἔπαιρνε μισθό καί ἡ πόλη θά ἀποκτούσε πρόσθετη δύναμη, ἀπ' ὅπου μετά θά εἶχαν μόνιμη μισθοδοσία».*³⁴

³⁰ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατία*, σ. 53.

³¹ Ευριπίδης, *Εκάβη* 606-609.

³² Ευριπίδης, *Ορέστης* 697-703. Μετάφραση: Τερζάκης (1971).

³³ Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Θ, 1, 1. Μετάφραση: Σκουτερόπουλος (2014⁶).

³⁴ *Ο.π.*, Ζ, 24, 3.

Το φαινόμενο, που το σύνολο συνετών ανθρώπων μεταμορφώνεται σε παράλογο και τυφλό πλήθος, αναβιώνει σε όλες τις εποχές και είναι διαχρονικό. Η περίπτωση της αρχαίας Αθήνας συνιστά ένα μέγιστο δίδαγμα για τις σύγχρονες δημοκρατίες. Οι Αθηναίοι εξαργύρωσαν την επιταγή του λαϊκού πάθους, που τους κυριεύσε στο απόγειο των επιτευγμάτων τους, όταν οι ίδιοι ευάλωτοι από την ηγεμονική τους φιλοτιμία να «αποβλέπουν σε περισσότερα» έπεσαν θύμα της υπερβολικής τους αυτοπεποίθησης. Μιας αυτοπεποίθησης που ενισχυόταν από τα προνόμια της ηγεμονίας, τις τιμές των συμμαχικών πόλεων και την αναγνώριση της δύναμης τους. Άλλωστε, «ο πόλεμος προσπόριζε μισθό στον στρατιώτη, η ηγεμονία προσπόριζε μισθό στους πολίτες».³⁵

Όταν ο λαός της «θορυβούσε» στην Πνύκα, προσπαθούσε να δαμάξει τους ηγέτες του και να τους θέσει υπό τον ασφυκτικό κλοιό του. Αυτή τη «λαϊκή ιδιοτροπία» ο Πλάτων θα την περιγράψει με το πιο χαρακτηριστικό τρόπο, διερωτώμενος:

ἐν δὴ τῷ τοιούτῳ τὸν νέον, τὸ λεγόμενον, τίνα οἶει καρδίαν ἴσχειν; ἢ ποίαν ἂν αὐτῷ παιδείαν ἰδιωτικὴν ἀνθέξειν, ἣν οὐ κατακλυσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τοιούτου ψόγου ἢ ἐπαίνου οἰχήσασθαι φερομένην κατὰ ῥοὴν ἢ ἂν οὗτος φέρῃ, καὶ φήσῃν τε τὰ αὐτὰ τούτοις καλὰ καὶ αἰσχρὰ εἶναι, καὶ ἐπιτηδεύσειν ἅπερ ἂν οὗτοι, καὶ ἔσεσθαι τοιοῦτον; « [...] μέσα λοιπόν σ' ένα τέτοιο πανηγύρι, πώς να βαστάξει, που λέει ο λόγος η καρδιά ενός νέου, ή ποια ατομική του εκπαίδευση θα μπορέσει να ανθέξει και να μην την πάρει το ρέμα, κάτω από τέτοια πλημμύρα του ψόγου ή του επαίνου, κι όπου την πάει; Και δεν θα αναγκαστεί κι ο ίδιος να συμμεριστεί τις αντιλήψεις των για τα καλά και τα κακά, να συμμορφωθεί με την όλη τους διαγωγή και στο τέλος να γίνει όμοιος κι απαράλλαχτος μαζί τους;».³⁶

Για την Romilly, στο συγκεκριμένο χωρίο [...] το πλήθος αντιπροσωπεύει τον κίνδυνο και το ισχυρότερο εμπόδιο για τη χρήση του λογικού γιατί «αν κάποιος επιθυμούν να διαχωρίσουν τη θέση τους, δεν τολμούν να πιστέψουν σε αξίες διαφορετικές από εκείνες της μάζας, εφόσον έχουν αφομοιωθεί από το σύνολο».³⁷ Και στον Γοργία το ζήτημα αυτό επανέρχεται εκ νέου:

ἀλλὰ γὰρ μεταβιβάζειν τὰς ἐπιθυμίας καὶ μὴ ἐπιτρέπειν, πείθοντες καὶ βιαζόμενοι ἐπὶ τοῦτο ὅθεν ἔμελλον ἀμείνους ἔσεσθαι οἱ πολῖται, ὡς ἔπος εἰπεῖν οὐδὲν τούτων διέφερον ἐκεῖνοι: « [Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄξιοι νὰ ἐπαινῶνται διὰ τοῦτο], διότι οὐδόλως ἀπὸ τούτων σημερινούς πολιτικούς διέφερον εἰς τό νὰ κατευθύνουν τὰς ἐπιθυμίας τῶν πολιτῶν καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπουν, πείθοντες τούς πολίτας καὶ ἐξαναγκάζοντες εἰς τοῦτο, ὁπόθεν, διὰ νὰ εἶπω συντόμως, ἔμελλον οἱ πολῖται νὰ γίνων καλῦτεροι».³⁸

Όσο για την ηθική επιρροή που άσκησε ο Ολύμπιος πολιτικός στους συμπολίτες του, ο ιδιότυπος νους της ελληνικής διάνοησης σπεύδει να ξεκαθαρίσει ότι: «[...] τους έκανε φυγόπονους, φλύαρους, και φιλάργυρους, αφού αυτός καθιέρωσε για πρώτη φορά την καταβολή μισθού για την άσκηση κάθε δημοσίου καθήκοντος [...]».³⁹

³⁵ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατία*, σ. 76.

³⁶ Πλάτων, *Πολιτεία* VI 492c.

³⁷ De Romilly, J., *ό.π.*, σ. 60.

³⁸ Πλάτων, *Γοργίας* 517b – c. Μετάφραση: Τζουμελέας (1939).

³⁹ Πλάτων, *Γοργίας* 515d-516c.

Η αθηναϊκή δημοκρατία υπήρξε το πλέον «εργατικό πολίτευμα»⁴⁰ σ' ένα κράτος «[...]τόσο περιορισμένο, που η δημόσια ευτυχία ή δυστυχία αντανάκλούσε άμεσα στη ζωή του καθενός».⁴¹ Η ανακάλυψή της υπήρξε ένα «μοναδικό προνόμιο»· η Αθήνα όποια αρχή επινόησε την εφάρμοσε στην πιο ακραία μορφή της. Όταν αναδύθηκαν τα ελαττώματα και οι δυσχέρειες «ξύπνησε άμεσα ένας ενεργητικός συλλογισμός για τα αντίδοτα και τις επανορθώσεις, που συμπλήρωσαν τις πρώτες επιδιώξεις... με τον οποίο ακόμα τρέφεται η Δύση».⁴² Στην αρχή οι δημαγωγοί έφταιγαν για όλα, αφού στη φιλοτιμία τους να απολαμβάνουν την λαϊκή εμπιστοσύνη και αποδοχή χρησιμοποίησαν σε κρίσιμους καιρούς το ψέμα αντί για την αλήθεια. Τόσο ο Ευριπίδης ή ο Θουκυδίδης, όσο και ο Αριστοφάνης τους έθεσαν στο στόχαστρό τους και με αυστηρό τρόπο κατέδειξαν την υπαιτιότητά τους για την παρακμή της πολιτείας τους.

Τον επόμενο αιώνα, η εμπειρία της πλήρους εφαρμογής της δημοκρατικής ισότητας στο σύνολο των πολιτών, κατά το παρελθόν, προκάλεσε πολλαπλές ενστάσεις για το αν ήταν ορθό να απονέμεται σε όλους, αδιακρίτως, αυτό το ισχυρό πλεονέκτημα που επέτρεπε στον άμεσα εκκλησιάζοντα πολίτη να μετέχει τόσο ενεργά στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων του.

«Μετριάζοντας κάπως τη δημοκρατία, προλαμβάνεις τα κακά και τις καταχρήσεις της», παρατηρεί εύστοχα η Romilly. Ωστόσο, η καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο θα βαρύνει ακόμα περισσότερο το κλίμα. Οι εναλλακτικές θεραπείες, που προτάθηκαν, άλλοτε ήταν ήπιες ή μετριοπαθείς και άλλοτε ριζοσπαστικές ή ενταγμένες στη σφαίρα της ουτοπίας.

Μερικοί από τους δρώντες πολιτικούς επέλεξαν στο «[...] να διεγείρουν... την ευθυκρισία των συμπολιτών τους», όπως οι εκπρόσωποι του λαϊκού κόμματος, που «[...] με όλα τα μέσα της ρητορικής τους προσπάθησαν να ενεργοποιήσουν ή να αφυπνίσουν τον λαό».⁴³ Άλλοι προτίμησαν να εισηγηθούν την «ηθική μεταρρύθμιση», όπως ο Ισοκράτης, ο οποίος εξέφρασε ότι «οι πόλεις δεν κυβερνώνται ορθά με διατάγματα, αλλά με τα ήθη» και «η υπακοή στους νόμους εξαρτάται λιγότερο από τον τρόπο με τον οποίον είναι διατυπωμένοι και περισσότερο από της ηθικής συνήθειες, κληροδοτήματα της παιδείας».⁴⁴ Ο Δημοσθένης θα επιφυλάξει για τον εαυτό του τον ρόλο του παιδαγωγού στον λαό.

Ο Πλάτων προβληματίζεται για το αν ο δήμος είναι ικανός να κατακτήσει τη γνώση του αγαθού και του δίκαιου, εφόσον οι πολίτες:

[...] συγκαθεζόμενοι άθροοι πολλοί εις ἐκκλησίας ἢ εις δικαστήρια ἢ θέατρα ἢ στρατόπεδα ἢ τινα ἄλλον κοινὸν πλήθους σύλλογον σὺν πολλῶ θορύβῳ τὰ μὲν ψέγωσι τῶν λεγομένων ἢ πραττομένων, τὰ δὲ ἐπαιῶσιν, ὑπερβαλλόντως ἐκάτερα, καὶ ἐκβοῶντες καὶ κροτοῦντες [...]. «Συμμετέχουν ως συνωστισμένο πλήθος στις πολιτικές συνελεύσεις, στα δικαστήρια, στα θέατρα, στα στρατόπεδα ή σε κάποια άλλη δημόσια συγκέντρωση και αποδοκιμάζουν με δυνατές κραυγές, λόγια και πράξεις, υπερβάλλοντας εξίσου στα γιουχαΐσματα και στα χειροκροτήματά τους [...].»⁴⁵

⁴⁰ De Coulanges, F., *Η Αρχαία Πόλη*, σ. 475.

⁴¹ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, σ. 47.

⁴² De Romilly, J., *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, σ. 144.

⁴³ De Romilly, J., *Η Αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της Ελευθερίας*, σ. 14.

⁴⁴ De Romilly, J., *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, σ. 86.

⁴⁵ De Romilly, J., *Η Αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της Ελευθερίας*, σ. 146.

⁴⁵ Πολιτεία VI 492b-c.

Ο Αριστοτέλης, διακρίνοντας τη δικαιοσύνη σε δημοκρατική και ολιγαρχική, υποστηρίζει πως «η δικαιοσύνη φαίνεται ότι είναι ισότητα· και είναι, όχι όμως για όλους αλλά μόνο για τους ίσους· και η ανισότητα επίσης, φαίνεται δίκαιη· και βέβαια είναι, όχι όμως για όλους, αλλά για τα άνισα άτομα. Οι άνθρωποι όμως, παραλείπουν αυτό το για ποιους και βγάζουν λανθασμένα συμπεράσματα» (Πολιτικά III 128a 11 κ.ε.).

Τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας είναι βαθιά διαποτισμένα από πίστη και ελπίδα για το μεγαλείο του ανθρώπου. Η Αθήνα σ' έναν αιώνα πέτυχε ό,τι πιο λαμπρό έχει να επιδείξει ο ανθρώπινος πολιτισμός. Άλλωστε το μεγαλείο του ανθρώπου βρίσκεται «στην εξύψωσή του πάνω από τη φύση του» και στην Αθήνα «τόσο οι ηγέτες όσο και ο λαός ανά πάσα στιγμή έπρεπε να κυριαρχούν στη φύση αυτή και να την ξεπερνούν».⁴⁶

Σήμερα το φαινόμενο της «λαϊκής τύφλωσης» είναι σε έξαρση περισσότερο από ποτέ. Η εμπειρία της αρχαίας Αθήνας δύναται να μας προφυλάξει από τους κινδύνους και τις περιπέτειες που εμφανίζονται, όταν μια δημοκρατία παραδίνεται στο έλεος της δημαγωγίας, των αθέμιτων συμφερόντων, της άκριτης πολιτικής φιλοδοξίας και των παθών του όχλου. Είναι αλήθεια ότι όσα μέτρα κι αν ληφθούν, δεν θα είμαστε ποτέ προστατευμένοι αρκετά. Ο λαός από τη φύση του αρέσκεται σε λεκτικά σχήματα, που τονώνουν τη φιλαυτία και τις προσδοκίες του!

Το καθεστώς της παγκοσμιοποίησης που ζούμε γεννά ισχυρές προκλήσεις, οι οποίες δοκιμάζουν εθνικές συνειδήσεις και αντοχές πολιτικών συστημάτων. Η Ευρώπη κυριαρχείται από το χρήμα, τα συμφέροντα των επιχειρήσεων και τις υλικές επιδιώξεις. Η εξέλιξή της σε «ένωση οικονομική και νομισματική» διαψεύδει τον οραματισμό των ιδρυτών της που απέβλεπαν σε μια μεγάλη «πολιτική και πολιτισμική οικογένεια» με «κοινή συνείδηση» και «κοινές ανθρωπιστικές αξίες». Η υποταγή στους νόμους της αγοράς και των χρηματιστηρίων δεν συνιστά την υλοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και των αρχών της· ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου για περαιτέρω κλυδωνισμούς και αποτυχίες.

Φυσικά, η εξάπλωση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, σε κάποια από τα μέλη-κράτη της, εμποδίζει συχνά την ευδοκίμηση της νηφαλιότητας και της ορθοβουλίας. Από την άλλη, ο εκλογικός ανταγωνισμός και η αντιπαλότητα των κομματικών σχηματισμών ευνοούν τον κίνδυνο της παραβατικότητας και της πολιτικής αναρχίας. Ο στόχος της πλήρους συμμετοχής των πολιτών στα κοινά παραμένει ζητούμενο και αντιτάσσεται στις εκσυγχρονισμένες μορφές δημαγωγίας. Ο πολίτης δεν ελέγχει πραγματικά τη βούληση και τις παρορμήσεις του! Έχει δίκιο η Romilly, όταν εκφράζει την άποψη, πως «οι νόμοι, τους οποίους μάς αρέσει να πολλαπλασιάζουμε, δεν κάνουν άλλο από το να εκφράζουν τις αξίες που θέλουμε να επιβάλουμε και που δεν είναι αρκετά σταθερές για να τις αφήσουμε να αναπτυχθούν αυθόρμητα».⁴⁷ Επιπλέον, αυτοί οι νόμοι αλλάζουν ανάλογα με τα συμφέροντα και τις σκοπιμότητες των ιθυνόντων τάξεων και δεν είναι βέβαιο πόσο συχνά λειτουργούν ως ισχυρό όπλο προστασίας των αδυνάτων έναντι των ισχυρών.

Στο σύγχρονο παρόν τα άτομα φαίνεται να αποστρέφονται την πολιτική· δεν συμμετέχουν στις ψηφοφορίες και απέχουν από διάφορες διαδικασίες, που απαιτούν πιο διευρυμένα σχήματα συλλογικότητας. Η πολιτική παραμένει μάλλον επαγγελματική υπόθεση και οι προσωπικές φιλοδοξίες φαίνεται να κυριεύουν τις πολιτικές αποφάσεις, περιθωριοποιώντας το αίσθημα της

⁴⁶ De Romilly, J., *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*, σ. 52-53.

⁴⁷ De Romilly, J., *Πόσο επίκαιρη είναι η αθηναϊκή Δημοκρατία σήμερα; Συνομιλίες με τον Fabrice Amedeo*, σ. 36.

συλλογικότητας και την ευθύνη. Η βία εκδηλώνεται σε πολλές μορφές και πεδία. Το πλήθος εκτονώνει τα πάθη του προσωρινά και συσσωρεύει την οργή του για το μέλλον. Μια απογοήτευση και ένα αίσθημα διαταγμού για τα κοινά επισκιάζουν την καθημερινότητά του.

Ο δημαγωγός του 21^{ου} αιώνα έχει πρόσωπο· χειραγωγεί το «πελατειακό» του κοινό, επιστρατεύοντας το ψεύδος, την προπαγάνδα, τις υποσχέσεις, την παραπληροφόρηση και, αν χρειασθεί, την τακτική της σπίλωσης των υπολήψεων των πολιτικών του αντιπάλων. Ο σκοπός αγιάζει τα «μέσα» για να ικανοποιηθούν οι ψηφοθηρικές του απαιτήσεις. Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, για τον τρόπο που παρουσιάζουν την πολιτική επικαιρότητα και στο πώς κρίνουν οι πολίτες, ρίχνει λάδι στη φωτιά.

Η δημοκρατία απαιτεί μια συγκεκριμένη εκπαίδευση από τους λαούς της· «ο άνθρωπος θα πρέπει να νιώθει πρώτα απ' όλα πολίτης, λίγο υπεύθυνος, που θα επιθυμεί όχι μόνο το δικό του συμφέρον απέναντι σε άλλα συμφέροντα, αλλά θα πλησιάζει, όσο το δυνατόν περισσότερο, σε αυτό το κοινό καλό που είναι η πεμπτοσύα της πολιτειακής συνείδησης», αναφέρει η γαλλίδα ακαδημαϊκός.

Σε ένα τέτοιο ρευστό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, οι Ευρωπαίοι για να ατενίσουν το μέλλον με αισιοδοξία θα πρέπει «να αναζητήσουν έναν νέο ουμανισμό, ανεκτικό στην πολυπολιτισμικότητα και προσαρμοσμένο στα νέα δεδομένα, να φτιάξουν την Ευρώπη των πολιτών, των θεσμών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων».⁴⁸ Το αντίδοτο απέναντι στο φαινόμενο της λαϊκής τύφλωση είναι η παιδεία· αν τα κράτη και οι κυβερνήσεις τους επενδύσουν στην εκπαίδευση και η εκπαίδευση στραφεί περισσότερο προς τις ανθρωπιστικές αξίες, παρά στην πρακτική χρησιμότητα της επιστήμης, οι κρίσεις θα εξομαλυνθούν, η κοινωνική συνοχή θα ενισχυθεί και οι δημοκρατίες θα απαλλαγούν από το βάρος των ανομιών τους. Ας κοιτάξουμε επομένως τις ρίζες μας για να διδαχθούμε για το μέλλον μας.⁴⁹

Βιβλιογραφία

Αρχαία κείμενα

Αριστοφάνης, *Ιππής*: Aristophanes Comoediae, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, τομ. 1. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford: Clarendon Press. 1907.

Δημοσθένης, *Ολυνθιακός Γ'*: Demosthenis. Orationes. S. H. Butcher (επιμ.). Clarendon Press, Oxford. 1903.

Ευριπίδης, *Εκάβη*: Euripidis Fabulae, τομ. 1. Gilbert Murray. Oxford: Clarendon Press. 1902.

Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*: Euripidis Fabulae, τομ. 3. Gilbert Murray. Oxford: Clarendon Press. 1913.

Θουκυδίδης, *Ιστορία*: *Historiae in two volumes*. Oxford, Oxford University Press. 1942.

Πλάτων, *Γοργίας*: *Platonis Opera*, John Burnet (επιμ.). Oxford University Press. 1903.

Μεταφράσεις

Αριστοτέλης. *Αθηναίων Πολιτεία – «Γερο – Ολιγαρχικός», Το Πολίτευμα των Αθηναίων –*. Μετάφραση: Άγγελος Βλάχος. Αθήνα: Εστία. 1980.

Αριστοφάνης: *Ιππής*. Μετάφραση: Νικόλαος Φίλιππας. Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων. 1963.

⁴⁸ Προϊόβολου, Σ. 2014. *Οι ελληνορωμαϊκές ρίζες της Ευρώπης μέσα από τον στοχασμό Ευρωπαϊών μελετητών*, σ. 135.

⁴⁹ Βλ. περαιτέρω: Χατζοπούλου, Κ. 2019. *Περιθώρια βελτίωσης του πολιτικού συστήματος, στο Θέματα αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας II*, σ. 73-84.

Δημοσθένης. *Κατά Φιλίππου Α', Όλυνθιακοί Α', Β, Γ'*. Μετάφραση: Α. Ι. Γιαγκόπουλος, Μ. Αραποπούλου. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος. 1998.

Ευριπίδης: *Εκάβη*. Μετάφραση: Τάσος Ρούσσοσ. Αθήνα: Κάκτος. 1994.

Ευριπίδης: *Η Ιφιγένεια στην Αυλίδα*. Μετάφραση: Θρασύβουλος Σταύρου. Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ. 2012.

Ευριπίδης: *Ικέτιδες*. Μετάφραση: Τάσος Ρούσσοσ. Αθήνα: Κάκτος: 1992.

Ευριπίδης: *Ορέστης*. Μετάφραση: Άγγελος Τερζάκης. Αθήνα: προσωπείο α' - Οι Εκδόσεις των Φίλων. 1971.

Θουκυδίδης. *Ιστορία*. Εισαγωγικό σημείωμα, μετάφραση, ερμ. σημειώματα: Νικόλαος Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Πόλις. 2014⁶.

Πλάτων. *Γοργίας*. Εισαγωγικό σημείωμα, μετάφραση, ερμ. σημειώματα: Σ. Τζουμελέας. Αθήνα: Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος. 1939.

Πλάτων. *Πολιτεία*. Μετάφραση: Ιωάννης Γρυπάρης. Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ. 2015.

Μελέτες

Azoulay, Vincent. 2015. *Περικλής – Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, Αθήνα.

De Coulanges, Fustel. 2006. *Η Αρχαία Πόλη*. Αθήνα.

De Romilly, Jacqueline. 1976. *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

De Romilly, Jacqueline. 1996.³ *Γιατί η Ελλάδα*. Αθήνα: Το άστυ.

De Romilly, Jacqueline. 2001.² *Η Αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της Ελευθερίας*. Αθήνα: Το Άστυ.

De Romilly, Jacqueline. 2000.² *Η Ελληνική τραγωδία στο πέραςμα του χρόνου*. Αθήνα: Το Άστυ.

De Romilly, Jacqueline. 2006. *Η έξαρση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας στην Αρχαία Αθήνα*. Αθήνα: Το Άστυ.

De Romilly, Jacqueline. 2009. *Πόσο επίκαιρη είναι η αθηναϊκή Δημοκρατία σήμερα; Συνομιλίες με τον Fabrice Amedeo*. Αθήνα: Ερμής.

De Romilly, Jacqueline. 2010. *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, Ινστιτούτο Του Βιβλίου – Αθήνα: Καρδαμίτσα.

De Romilly, Jacqueline. 2010. *Το ανθρώπινο μεγαλείο στον αιώνα του Περικλή*. Αθήνα: Ωκεανίδα.

Dover, Kenneth J. 1978. *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*. Επιμέλεια: Γιάννης Η. Χάρης. Μετάφραση: Φάνης Ι. Κακριδής. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Καραγιώργη, Ζακλίν. 2012. *Η Ελληνίστρια Ζακλίν Ντε Ρομιγύ*. Αθήνα: Καραγιώργη & Gutenberg.

Mossé, Claude. 2015. *Μικρή Ιστορία της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και η πρόσληψή της στους αιώνες*. Μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου. Αθήνα: Πατάκη.

Murray, Gilbert. 1913. *Ο Ευριπίδης και η εποχή του*. Μετάφραση: Κ. Ν. Παπανικολάου. Αθήνα: Κολλάρου & Σ^{ια}.

Πριόβολου, Στέλλα. 2014. *Οι ελληνορωμαϊκές ρίζες της Ευρώπης μέσα από τον στοχασμό Ευρωπαίων μελετητών*. Αθήνα: Πεδίο.

Σακελλαρίου, Μιχαήλ. 2012⁶. *Η αθηναϊκή Δημοκρατία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Vernant, Jean Pierre. 1990. *Figures, idoles, masques*. Paris: Julliard.

Χατζοπούλου, Κατερίνα. 2019. *Θέματα αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας II*. Καβάλα: Ξυράφι.